

РОЗДІЛ IV

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО ТА КОМУНІКАЦІЯ

УДК 82-1:81'253:811.161.2

Іванна Девдюк, Галина Проців

ПОЕМА ДЖ. БАЙРОНА „ПАЛОМНИЦТВО ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДА” У ПЕРЕКЛАДІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті здійснено аналіз Кулішевого перекладу поеми Дж. Байрона „Чайльд Гарольдова мандрівка”. Розглядаються чинники звернення П. Куліша до відтворення спадщини британського поета рідною мовою, історія створення та видання перекладу; на рівні форми і змісту досліджуються художні особливості першої україномовної версії поеми, визначається її місце та роль в історії розвитку вітчизняного письменства.

Ключові слова: переклад, поема, адекватний, ритм, мовні особливості, архаїзми, фольклоризми, гнучкість.

Devdyuk I., Protsiv H. G. Byron's poem „Childe Harold's Pilgrimage in Panteleymon Kulish's Translation”. In the article the peculiarities of Kulish's translation of G. Byron's poem „Childe Harold's Pilgrimage” are analysed. It is observed the factors which provided the basis for the Ukrainian writer's translation efforts, the history of the work and its publishing. On the form and content level the artistic special features of the first Ukrainian version of the poem are investigated. It is determined its meaning for the development of the Ukrainian literature.

Key words: translation, poem, equivalent, rhythm, lexical peculiarities, archaisms, folklore elements, flexibility.

В історії української байроніани П. Кулішу належить одне із вагомих місць. Він переклав поему „Паломництво Чайльд Гарольда” під назвою „Чайльд Гарольдова мандрівка”, роман у віршах „Дон Жуан” (декілька пісень), а також зробив переспів близько двадцяти ліричних творів, що увійшли до збірки „Позичена кобза” поруч із поезіями Й. Гете, Г. Гейне, Ф. Шиллера. Переклади цих творів письменник здійснював у цьому порядку упродовж останнього десятиріччя свого життя, маючи на той час уже вагомий досвід як

перекладач драм Шекспіра (13 п'єс). На жаль, указаній ділянці творчої діяльності Куліша на сьогодні не присвячено жодної спеціальної студії, за винятком окремих згадок та критичних зауважень, які стосувалися здебільшого переспівів лірики британського поета. Переклад поеми „Паломництво Чайльд Гарольда” залишився поза увагою дослідників, хоча це була перша і понад сто років єдина повна україномовна версія відомого твору (2004 р. у видавництві „Дух і літера” вийшла друком збірка поетичних творів Дж. Байрона у перекладі Валерії Богуславської, серед них – поема „Паломництво Чайльд Гарольда”). Виникає потреба глибшого підходу до вивчення і переосмислення художньої своєрідності Кулішевої інтерпретації поеми Байрона, її актуальності та значення для становлення й розвитку української мови загалом і перекладознавства зокрема.

До відтворення спадщини Байрона рідною мовою Куліш узявся у другій половині 50-х років – у період наполегливої діяльності на ниві відродження національної культури, зокрема мови й літератури. Перекладам митець надає особливого значення, бачить у них найкращу пробу мови, можливість перед усім світом продемонструвати її багатство та гнучкість. Він активно читає твори британця в оригіналі, занотовує окремі цитати, робить спроби творчого втілення образів та мотивів Байрона у власній творчості. Знаходячи у поезії англійського барда почуття та емоції, співзвучні із власними, часто ототожнює себе з поетом чи його героями. У цей час він здійснює переклад першої пісні „Мандрівки”, має намір узятися за „Гамлета” Шекспіра, „Вільгельма Телля” Шиллера. Проте ці плани Кулішу судилося здійснити значно пізніше. Знову за переклад „Чайльд Гарольда” митець узявся лише наприкінці 80-х років, проживаючи на своєму хуторі Мотронівка. Як засвідчують дати на титулі одного з повних автографів, робота над поемою тривала від 24 травня до 3 серпня 1888 р. [4]. Численні виправлення у ньому переконують, що Куліш і надалі працював над твором. Переклад був остаточно завершений лише 1 лютого 1894 р. [5].

За життя Кулішеві не вдалося видати поему. „Чайльд Гарольдова мандрівка” з передмовою І. Франка за останньою авторською редакцією була видрукувана у Львові 1905 р. Українсько-руською видавничою спілкою за рахунок Шекспірового фонду. Редактором та рецензентом „Мандрівки” був І. Франко. У книжці, крім передмови редактора,

вміщені два прозові звернення Куліша: „До новомовної нашої Русі” (російською мовою) та „А се до нашої старомовної Русі” (українською). Під „новомовною Руссю” письменник, очевидно, мав на увазі Росію, а також частину України, що їй належала, тобто Лівобережну. „Старомовня Русь”, відповідно, – Галичина, де спілкування велося в основному українською мовою. Наявність двох передмов пов’язана, передусім, із проблемою щодо видання поеми. Незважаючи на існуючі в той час після Емського указу цензурні заборони, Куліш усе ж сподівався, що йому дозволять видрукувати твір у Росії і Східній Україні. Тому й склав перше звернення російською мовою, де виражав своє ставлення до Байрона, його творчості загалом і поеми зокрема. Окрім того, у досить лояльній формі, не принижуючи гідності російського слова, письменник доводив самотність рідної мови, яка, завдяки своєму давньому походженню, мала більшу гнучкість і здатність до віршування. Саме тому, перекладаючи Шекспіра, а також „другого великого поета Англії, Лорда Байрона”, Куліш для „можливо ближчого до першотвору віршованого перекладу” віддав перевагу українській мові перед великоруською [1, VIII–IX].

Такі думки митець висловлював у першій передмові. Коли ж зрозумів, що прийдеться друкувати поему в Західній Україні, написав невеличке звернення до галичан, у якому виражав надії, що силою всевітнього прогресу в „політиці естествознання” неможливість видати переклади рідним словом, „яко противна природі духа людського”, у найближчому майбутньому зникне. Тому й залишив обидві передмови [1, VIII–XII].

У російськомовному зверненні автор торкнувся деяких проблем перекладознавчого плану. Він, зокрема, писав, що ставився до поеми, „як і слід було, знакомлячи з таким впливовим письменником слов’янсько-руську аудиторію, яка не читала першотвору”, тому дотримувався всіх релігійних, політичних і суспільних поглядів, які були властиві англійцям тієї епохи [1, IX]. Таким чином, свідомо відмовляючись від трагедійних засад, Куліш говорив про свій намір іти за одним із важливих принципів адекватного перекладу, котрий полягав у передачі інтерпретатором національного колориту першотвору, побуту та звичаїв народу, котрому належить оригінал.

Видання 1905 р. містить також вірш-посвяту „До Михайленка Василя Білозірця, подаючи йому переспів Чайльда Гарольда і Дон Жуана” [1, XII–XIV]. Спочатку письменник мав намір присвятити переклад Надії Білозерській, проте пізніше змінив думку та присвятив його В. Білозерському, брату Ганни Барвінок. Йому й адресував вірш, у якому давав зрозуміти, що до перекладу творчого набутку Байрона його спонукала передусім бентежна й безкомпромісна постать англійського поета, а також його ніжне і „палюче” слово, через яке він передавав у спадок „самобутним умам” те, що збагнув своєю „глибокою природою”. Очевидно, до „самобутних умів” Куліш відносив і себе. Адже поезія Байрона була близька і зрозуміла митцеві, у ній він знаходив думки, котрі його зворушували до глибини, надіявся за допомогою мудрого й віщого слова Байрона вплинути на свідомість своїх земляків (як це робив британський поет), навчити їх, як уберегтися від підступного духу, що „звик Наукою Лукавство прикривать” [1, XIV].

Беручись за переклад „Чайльд Гарольдової мандрівки”, Куліш ставив перед собою нелегке завдання, адже цей твір – один із кращих у творчому доробку Байрона. Він приніс письменникові славу не лише у себе на батьківщині, але й у всій Європі, став справжньою енциклопедією мовних засобів. Для цільної передачі всіх композиційних моментів Байроном вибрана особлива віршована форма – спенсерова строфа, яка, на думку поета, „admits of every variety” (допускає вираження найрізноманітніших почуттів і думок) [2, 42]. Вона відзначається гнучкістю, здатністю передавати найтонші інтонаційні відтінки. Куліш один із перших серед українських письменників користувався цією поетичною формою в оригінальній творчості (поема „Магомет і Хадиза”), проте у перекладі „Чайльд Гарольда” не зберіг її. Перекладач збільшив кожен рядок на один рядок, ужив замість 10-стопного ямба 13-стопний, також упустив рими (майже вся поема написана білим віршем), що розтягнуло твір, позбавило його властивої ритмомелодики. На ці недоліки як досить суттєві, зокрема, вказував І. Франко у передмові до перекладу. Проте тут слід врахувати, з одного боку, недостатню опрацьованість теорії перекладу на той час, а з іншого – лексичну особливість англійської мови, в якій значно більше односкладових слів, ніж в українській. Віддавши перевагу лексичній відповідності перед поетичною формою, Куліш

утратив на ритміко-інтонаційному рівні, що негативно позначилося на ідейному наповненні твору. Проте бажання зберегти ритм першотвору в перекладах Куліша відчувається, особливо там, де він несе різко виражене смислове навантаження. Так, у першій пісні (стр. II) вірш плавний і традиційний:

*Whilome in Albion's isle there dwelt a youth;
Who ne in Virtue's ways did take delight... [2, 47].*

Подібний ритм, хоч і більш розтягнутий, у Куліша:

*Колись на острові, на славнім Альбїоні,
Жив молодик, що був байдужен на все добре [1, 1].*

У строфі 37 вірш звучить, як бойовий заклик:

*Awake? ye Sons of Spain! awake! advance!
Lo! Chivalry, your ancient Goddess, cries [2, 62].*

Цей ритм збережено і в українському перекладі:

*Прокиньтєся, сини гішпанські, о, прокиньтєсь!
Ударте!.. Чуєтє? вас рицарство скликає... [1, 15].*

Більш точний Куліш у відтворенні мовно-стильових особливостей оригіналу. Якщо у перекладі із Шекспіра він удавався до частих скорочень чи розширень тексту, нерідко доповнював його сентенціями, що були відсутні в оригіналі, іноді вилучав деякі фрази, а подекуди й цілі рядки, тобто поводився з ним дуже вільно, то в роботі над „Мандрівкою” прагне від нього не відступати. Навпаки, в цьому випадку властива схильність до більшої лексичної відповідності. Куліш не відходить від словесної фактури оригіналу і відтворює навіть „зайві” з функціонального погляду української мови елементи першотвору. Врахувавши, мабуть, недоліки своїх інтерпретацій із Шекспіра, митець зробив спробу адекватно передати мову і стиль поеми. Проте йому не вдалося уникнути буквалізму. Позначився також досвід Куліша як перекладача Біблії. Оскільки з часу адаптації Святого Письма в Україні склалася традиція дослівного відтворення біблійного тексту, то такий підхід П. Куліш застосував і в перекладі з Байрона.

Відтворити адекватно все лексичне розмаїття поеми було надзвичайно складним завданням для Куліша. Вбираючи все краще від знатних попередників – Шекспіра, Спенсера, Попа та інших, –

англійський поет використовував нові слова, вирази, мовні засоби, які черпав із повсякденних розмов, газетних і журнальних статей, наукових публікацій. Кулішеві важко було справитися з такою кількістю неологізмів та термінологічних виразів, які в українській мові на той час залишалися слабовиробленими. А вдаючись до церковнослов'янізмів, архаїзмів (*руїники, потужники, бдіє*), русизмів (*пищу, жизнi, чувство*), віянь народнопоетичного стилю (*тоне-сiдає, сокіл-орел, ясен-крилатий*), він ще більше віддаляв переклад від оригіналу.

Слід зауважити, що поема Байрона також містить значну кількість архаїзмів та слів, узятих із живого народного мовлення, проте вжиті вони дуже обережно й тактовно. Поет не захаращує ними твір, а майстерно поєднує із сучасною мовою, тому стиль загалом легкий і невимушений. Прагнучи до виразності та логічності викладу, він унікав рідкісних форм; його архаїзми й неологізми не вражали незвичністю чи незрозумілістю. Крім того, застарілі слова у творі несли певне ідейно-художнє навантаження. Як зауважує К. Клименко, автор таким чином підкреслював різкий контраст між головним героєм і навколишньою дійсністю, з іншого боку – виражав іронічне ставлення до Чайльда Гарольда, що сам став „анахронізмом”, оскільки не зміг знайти застосування своїм можливостям [3, 133].

У Куліша наявність архаїзмів поруч із неологізмами та народно-розмовними елементами викликане не так стильовими особливостями першотвору, як переконаннями митця щодо шляхів подальшого розвитку вітчизняного письменства, суть якого полягала у синтезованому підході до вироблення основ української літературної мови. Таким лексичним добором перекладач прагнув довести гнучкість староукраїнської мови та її здатність до віршування, на що звертав увагу в передмові. Проте йому часто не вдавалося витримати властиву Байрону гармонію, з якою останній здійснював поєднання слів різних стилістичних пластів. Так, у пісні третій (стр. XXXVI) про Наполеона як людину крайностей Байрон говорить: „*Whose Spirit, antithetically mixed*”. У Куліша: „*О, духу, созданий антитезичним робом!*”.

Таке „змішування” подекуди затруднювало й обтяжувало читання. Проте неодноразові виправлення в автографах засвідчують[4], що Куліш наполегливо працював у цьому напрямі. У переважній більшості

його корекції були виправданими. Наведемо найбільш характерні з них (зліва – стара версія, справа – поліпшена):

Із темних думовин – із темного кутка [4, арк. 1];
филястою тропою – по звивистій стежці [4, арк. 7];
у шутовській короні – в короні блазня-дурня [4, арк. 8];
пастух – вівчар [4, арк. 10];
пустковинні – запустілі [4, арк. 26];
сутемну – влюблену [4, арк. 45];
підбився молодик – ось місяць угорі [4, арк. 48];
в забвенні – в забутності [4, арк. 58];
жорстоких харцизяк – безоцядних убійць [4, арк. 96] та ін.

Бачимо намагання перекладача уникати надмірної „націоналізації” тексту і використовувати нейтральні форми. Хоча слів незвичайних та застарілих у поемі чимало, усе ж їх менше, ніж у шекспірівських інтерпретаціях.

Засобами української мови досить управно відтворює складні й виразні алітерації, якими буквально насичена поема Байрона. Вони надавали твору мелодійності та ритмічності, як це можна спостерігати на прикладах:

And the bleak battlements shall bear no future blow [2, 167];
На бапти щиясті ніхто вже більш не вдарить [1, 91];
Midst a contentious world, striving where none are strong [2, 175];
Серед людей сварливих, І там силкуємось, де всі кругом безсильні [1, 99].

Не обминає увагою перекладач такого частого прийому Байрона, як уживання одного й того ж слова в різних функціях або різних слів одного кореня, що підсилювало провідні ідеї поеми.

Зневагою сповнені слова поета до людей, котрі прагнуть влади і слави [3, XLIII]:

This makes the madmen who have made men mad [2, 165].

Хоч і не з такою точністю, Куліш передає зміст сентенції:

*Від нього постають ті божевільні люди,
Що божевільними на світі й інших роблять* [1, 89].

У пісні другій (стр. ХСІІІ) ідеться про Грецію, її славне героїчне минуле: ...

*– let no busy hand
Deface the scenes, already how defaced!
Not for such purpose were these altars placed:
Revere the remnants Nations once revered...* [2, 120].

У Куліша читаємо: *І більше не псують попованих святилиць.*

*Храми сі не про те збудовано велишні.
Шануй, що нації колись ушанували!* [1, 70].

Як бачимо, Куліш знаходить лексичні відповідники в українській мові, хоча йому і не вдається передати стрімкий ритм оригіналу. Перекладач також опускає тут уособлення слова „Nations”, що в Байрона вжито у значенні „Греції”.

Слід зауважити, що запозичений у стародавніх англійських поетів стилістичний засіб персоніфікації явищ природи, суспільного життя, людських пристрастей був одним з улюблених у Байрона. Він надавав поемі емоційності, розширював її образну систему. Якщо в першій пісні у Куліша трапляються поодинокі приклади уособлень, то в подальших їх зовсім немає. Можливо, перекладач вважав, що в українській інтерпретації виділення окремих понять не зовсім доречно, оскільки в результаті перекладу ці слова дещо втрачають вкладені у них автором пафос та емоційність. Зате цей засіб використаний письменником у його власних творах, зокрема поемах останніх десятиліть. Так, у примітці до рукопису другої редакції поеми „Грицько Сковорода” автор, пояснюючи особливості правопису, зауважив, що слова, на яких „опинялась думка писацька, красуються прописними літерами”. Тут-таки Куліш додає: „тай англічане (читай Байрона) любили це в письменстві своєму” [6, 153].

Отже, персоніфікація була йому добре відома, він розумів її ідейно-художнє призначення у творі. Не без впливу Байрона цей прийом увійшов у художньо-образну систему українського митця.

Прагнучи до адекватності у відтворенні оригіналу, Куліш широко вживає такі притаманні Байрону стилістичні засоби, як анафори, риторичні звертання, короткі синтаксичні конструкції, окличні речення, переноси, які ритмізують текст, увиразнюють ту чи іншу думку, як це можна спостерігати у відтворенні поетом ревіння водоспаду:

The roar of waters! – from the headlong height

*Velino cleaves the wave-worn precipice.
The fall of waters! rapid as the light
The flashing mass foams shaking the abyss;
The Hell of Waters! where they howl and hiss,
And boil in endless torture [2, 229].*

За допомогою аналогічних стилістичних прийомів перекладачеві вдається відтворити виразну картину, близьку до тієї, яку зобразив Байрон; викликати в українського читача адекватні асоціації. Можна лишень подивуватися майстерності перекладача, його тонкому чуттю мови і стилю:

*Аж ось реве вода! З крутої високости
Велично падає сторч у свою безодню.
І що за водопад! Летить, шумує море;
Безодня вся тремтить... Пекельно бурні води!
І скиглення, і свист, і муки у тортурах,
В кипінні без кінця! [1, 39].*

Найбільше труднощів у Куліша викликали місця в поемі, де Байрон удавався до лаконічних афоризмів та сатиричних антитез. Це, зокрема, заключні рядки, в які Байрон укладав основний задум поеми: ті висновки, до яких приходив під час свого подорожування [3, 123]. Обуренням сповнені його слова щодо ганебної угоди в Сінтрі, де англійці зрадили своїх спільників-іспанців:

*Woe to the conquering, not the conquered host,
Since baffled Triumph droops on Lisutania's coasts [2, 58].*

Куліш перекладає:

*У нас біда тому, хто побіждає,
А не тому, хто вправ побитий в прах, на полі:
Бо нас осміяно у нашому тріумфу [1, 11].*

Через втрати на ритміко-інтонаційному рівні, відсутність рими думка передана не зовсім виразно, переклад позбавлений лапідарності, стрімкості, а в результаті – й епіграмної заостреності.

Безумовно, що Куліш добре розумів функціональну значимість останніх рядків строф і прагнув до адекватного їх відтворення. Так, гнівне звернення Байрона до монархів, через амбітні прагнення яких народ утратив мир і щастя, перекладач відтворює ближче до оригіналу:

*Ah, Monarchs! could you taste the mirth ye mar,
Not in the toils of Glory would ye fret;
The hoarse dull drum would sleep, and Man be happy yet! [2, 65].*

Переклад Куліша:

*Ах, монархи! Коли-б ви вміли смакувати
В тому, що псуєте, ви певно б занедбали
Війну з її трудом, послули б тулумбаси
З їх торохтом різким – і знали б люди щастя! [1, 18].*

Як уже відзначалось, І. Франко, котрий був першим рецензентом поеми, у передмові до видання 1905 р. критично підійшов до роботи Куліша, особливо негативно відгукуючись щодо ідеї „староукраїнської мови”. Він зауважував, зокрема: „Гнучка і багата Кулішева мова не лише не вистарчила на те, щоб передати Байронову поему римованими строфами, і відкидаючи рим, позбавила Байронів текст половини його краси; їй занадто тісно було і в байроновім розмірі...” [1, VI]. Проте не всі тоді погоджувалися з думкою відомого письменника і літературознавця.

Так, у рецензії на переклад „Мандрівки”, що вийшла 1906 р. в газеті „Світ”, її автор В. Щурат (псевдонім І. Хмарин) загалом дав позитивну оцінку інтерпретації [7]. Він торкнувся не лише діяльності Куліша за останні роки, що викликала в сучасників негативну реакцію, а й праці всього життя. Високо ставлячи заслуги Куліша як повістяра, поета, новеліста, етнографа, критика, перекладача, автор підкреслював: „Куліш – аристократ духа, хотів народ і життє народне, його ідеї і стремління піднести до висоти аристократизму духа, а не хотів гнути своєї гордої голови вниз, до поглядів загалу...”. Він не погоджувався із критичними зауваженнями І. Франка, вважав їх несправедливими й упередженими. Що ж до художніх особливостей перекладу, зокрема наявності в ньому чужомовних і незвичних слів, то, на думку рецензента, „їх не так надто багато і сю аномалію стрічаємо у інших авторів”. При цьому І. Хмарин зауважив, що прочитав поему в перекладі Куліша з великим задоволенням. Наприкінці відзначив, що писав рецензію „не на те, щоб суворо позирнути на шановного д. Франка, ані на те, щоб боронити пошани належної Кулішеви”, а лише прагнув довести необхідність зваженого

та об'єктивного підходу до діяльності перекладача, зі „спокійною справедливістю” [7, 110–111].

Думаємо, що лише зважений підхід сучасних літературознавців до спадщини Куліша визначить його місце в історії розвитку української літератури загалом і вітчизняного перекладознавства зокрема.

Таким чином, незважаючи на низку недоліків, які трапляються і в сучасних перекладачів, Кулішева версія „Паломництва Чайльд Гарольда” не позбавлена оригінальності та художньої цінності, особливо це стосується мовного аспекту перекладу. Велика кількість архаїзмів, фольклоризмів, незвичних слів продиктована бажанням Куліша ввести їх у вжиток, збагатити рідну мову не лише новими, а й забутими формами. Переклад Куліша, у якому поєднано лексику різних пластів, з одного боку, відображає тогочасний стан української літературної мови, з іншого – є джерелом її збагачення на сучасному етапі. Тому до нього не лише можна, а й необхідно звертатись як літераторам, так і пересічним читачам, яким не байдужа українська мова, її майбутнє.

Література

1. Байрон Дж. Чайльд Гарольдова мандрівка / Пер. з англ. П. Куліша; Видано з передм. і поясненням І. Франка.– Л., 1905.– 178 с.
2. Byron G. G. Childe Harold's Pilgrimage.– Moscow, 1956.– 329 p.
3. Клименко Е. И. Стиль ранних произведений Байрона // Ученые зап. ЛГУ. Сер.: Филол. науки.– Вып. 22: Зарубеж. лит.– Л., 1955.– С. 113–148.
4. Куліш П. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переспів з поеми Байрона. Автограф // Нац. б-ка України, ф. 1, № 28315, арк. 1–127.
5. Куліш П. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переспів з поеми Байрона. Переспів українсько-руський Куліша. Автограф // Нац. б-ка України, ф. 1, № 28314, арк. 1–131.
6. Сочинения и письма П. А. Кулиша: В 5 т. Т. 3 / Изд. А. М. Кулиш; Под ред. И. Каманина.– К., 1908–1910.
7. Щурат В. (псевдонім І. Хмарин). Рецензія на переклад поеми Дж. Байрона „Чайльд-Гарольдова мандрівка” у виконанні П. Куліша // Світ.– 1906.– Ч. 7.– С. 110–111.